РОЗДІЛ II
СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНСЬКИХ ЦЕНТРІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Понад 90 років минуло з часу Першої світової війни, але ця подія й досі привертає увагу дослідників та громадськості. Науковці продовжують аналіз її причин і наслідків в контексті світового історичного розвитку. Якщо самій війні та й різноманітним чинникам у працях переважної більшості авторів приділено істотну увагу, то питання матеріального становища населення губернських міст Правобережжя напередодні війни, як правило, майже не розглядалися.

На початку XX ст. Україна була одним із найбільших світових виробників і експортерів хліба. Щорічний обсяг виробництва чотирьох головних зернових культур – пшениці, жита, ячменю й вівса – перевищував 34 пуди на душу населення. За цим показником Україна знаходилася на чільному місці серед європейських країн-виробників хліба. Крім того, їй належало визначне місце у виробництві цукру, забезпеченні населення продуктами тваринництва, олією, овочами, фруктами тощо [1].

Однак вивчення проблеми добробуту населення радянськими істориками було неповним, відзначалось упередженістю. Адже стан науки в ті часи не дозволяв об'єктивно досліджувати ці питання через ідеологічний і політичний тиск з боку партійних організацій та державних органів влади.

Протягом останнього десятиліття у зв'язку з розбудовою Української держави й появою ринкового господарства помітно зріс інтерес дослідників до історичних проблем соціально-економічного характеру. Проте жоден з них не зміг комплексно висвітлити проблему матеріального становища населення Правобережжя напередодні Першої світової війни в своїх працях.

Таким чином, мета даного повідомлення полягає у тому, щоб на

основі всебічного аналізу різноманітних джерел з проблеми показати об'єктивну картину добробуту жителів найбільших міст Правобережної України.

Загалом у науковій літературі матеріальне становище людей пов'язують з поняттям добробуту, який визначається як соціально-економічна категорія, котра характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей. Він залежить, з одного боку, від ступеня розвитку останніх, а з іншого, – кількості й якості життєвих благ та послуг, які використовуються для його задоволення. Добробут виражається системою якісних і кількісних показників: реальними доходами населення, рівнем споживання ним продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, його житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я, культури й ін.

Аналізуючи соціальну структуру населення міст Правобережжя, слід визначити, що найвищий рівень доходів (від 15 до 72 тис. крб на рік) мали представники вищої адміністрації з числа акціонерів, яких нараховувалося на кожному підприємстві від 5 до 10 осіб [2].

Набагато більшим у кількісному відношенні був середній клас з річними доходами від 1 до 10 тис. крб на рік. Такий рівень останніх мали офіцери, чиновники, духовенство, середні власники нерухомості та торговці. Найбільше таких осіб нараховувалося в Київській губернії, а найменше – на Волині [3]. Загалом структура торгово-промислової буржуазії губернських міст Правобережної України характеризувалася помітним переважанням середньої її групи, питома вага якої за підрахунками В.В. Крутікова, становила 94,7% від загальної кількості підприємців.

Нижчу соціальну верству становили робітники, до складу яких входили також кустарі й поденники. Їх кількісний склад залежав від урожайності сільськогосподарських культур. Адже у неврожайні роки до міст на заробітки приходило набагато більше селян і, щоб прогодуватися, суттєво поповнювали ряди робітничого класу. Загалом напередодні Першої світової війни середньорічна заробітна плата в українського фабрично-заводського робітника мала стійку тенденцію до зростання і піднялася з 215 крб 6 коп. у 1904 р. до 241 крб 9 коп. у 1913 р., тобто на 12% [4].

Цікаво те, що одночасно зі збільшенням зарплати значно зменшилася кількість штрафів, які стягувались з робітників адміністрацією[5]. Якщо порівняти зростання цін зі збільшенням середньої заробітної плати останніх, то можна побачити, що незначною мірою (лише на 2%) перше випереджало друге [6].

В порівнянні з іншими губерніями найшвидше зростала зарплата на

Волині. Дещо меншою вона була у Київській губернії. Поділля в ті часи було слабо розвиненим у промисловому відношенні. Саме тому тут заробітна плата була найнижчою та мала уповільнені темпи зростання.

Зарплата чиновників земських установ мала надзвичайно широкий діапазон залежно від посади й виконуваної роботи (від 120 до 3000 крб на рік) [7]. Крім основної заробітної плати, існувала ціла система "наградних" виплат і надбавок за вислугу років. Досить солідним були посадові оклади пожежників, які становили від 15 до 25 крб на місяць [8]. Дещо вищим порівняно з ними було утримання поліцейського апарату[9]. Крім грошей та різноманітних доплат, ці категорії населення мали ще й натуральне довольство. Посадові оклади офіцерів, військового духовенства та військових лікарів царської армії мали надзвичайно широку градацію. До їх основного заробітку завжди доплачували столові, а іноді й додаткові гроші. В надстроковиків утримання було нижчим, а найменшим – у солдатів строкової служби. Загалом спектр посадових окладів в армії становив від 3201 крб на рік у генерала до 18 крб у рядового [10].

Грошове утримання вчителів та викладачів університетів та інститутів також мало значну диференціацію й становило від 360 до 3400 крб на рік і залежало від освіти, посади та стажу роботи [11].

Узагальнюючи дані по заробітній платі й доходам, бачимо, що людей з великими статками в ті часи було небагато. Проживали вони переважно на Київщині. Спостерігалися процеси зростання кількості доходів у представників середнього класу. Більш сприятливі умови оплати праці були на державних підприємствах та в установах. Робітники отримували заробітну плату залежно від умов наймання, виду професії й ін. Доходи інтелігенції були досить диференційованими і значно перевищували зарплату робітників.

Досліджуючи сферу споживання різноманітних товарів та послуг, необхідно акцентувати увагу на структурі задоволення різноманітних потреб людини. На першому місці, поза всяким сумнівом, було споживання харчових продуктів і напоїв. Найбагатші люди харчувалися вдома, де страву для них готували власні кухарі з найкращих продуктів, а також у ресторанах вищого класу. Переважна частина середнього класу харчувалася теж вдома (страву для них готували домогосподарки), а також у трактирах й інших закладах громадського харчування; незаможні міщани – за місцем проживання, готуючи їжу самотужки. Дехто знімав квартиру разом "із столом" або користувався "домашніми обідами" в домогосподарок. Якість харчових продуктів, котрі споживалися небагатими людьми, повністю залежала від їх платоспроможності та від урожайності різних сільськогосподарських культур. У центрі Правобережжя знаходився високоврожайний район зернових. Лише в північній частині Волині –

Поліссі – траплялися неврожаї останніх [12]. Більшість робітників харчувалися самостійно, інші ж отримували харчі в господаря у вигляді частини заробітної плати [13]. Напередодні війни в раціонах харчування незаможних міщан істотно зросла частка білого хліба і цукру, що зумовлювалося зниженням цін на ці види продуктів [14]. Цікаво й те, що у переважно їх більшості на час постів видатки на харчування були на 7-8 % нижчі, ніж на християнські свята. Адже протягом останніх люди менше купували дорогих продуктів.

Беззаперечним є той факт, що коливання цін на продукти харчування не впливало на раціон їжі заможних міщан, котрі мали високі доходи. Найкраще та стабільне харчування було в офіцерів і солдатів царської армії й флоту. Адже офіцери отримували відповідно столові гроші, а солдати на продукти або готову страву, коли знаходилися на котловому достатку [15]. Менш заможні верстви населення харчувалися не так якісно, як заможні міщани. Характер задоволення їхніх потреб в їжі повністю залежав від спроможності придбати той чи інший вид продукту на ринку, тобто від ціни на цей останній та її відповідності величині зарплати чи доходу. Крім того, збільшення експорту хліба призводило до зростання цін на нього на внутрішньому ринку, а з початком війни вони почали збільшуватися ще швидше [16].

Споживання продуктів середньостатистичним міщанином могла показати з допомогою окремої таблиці [17].

Обсяг середньодобового споживання харчових продуктів міщанином у Російській імперії на початку XX ст.

№ п/п	*Продукти*	*Величина добового споживання в грамах*
1	Хлібопродукти	807,5
2	Картопля	333,6
3	Овочі й фрукти	121,4
4	Олія	22,8
5	Молоко і молочні продукти	287,9
6	Цукор	64
7	М’ясо	205
8	Риба	34,3
9	Всього м’ясних продуктів	240
10	Яйця	23,8

З таблиці видно, що переважну частину їжі міщан становили продукти рослинного походження. У порівнянні з ними частка продуктів

тваринного походження була майже вдвічі меншою. Значне місце в харчуванні займали молочні продукти, які становили майже третину раціону.

Задоволенню потреб людей у продуктах істотно сприяли товариства споживчої кооперації, яких у 1914 р. на Київщині нараховувалось 914, на Поділлі – 797, а на Волині в 1912 р. їх було 204 [18]. Збільшення таких кооперативів істотно сприяло задоволенню потреб населення міст у харчових продуктах та позитивно впливало на загальне покращання добробуту міщан. Ці товариства захищали своїх членів від кон'юнктури ринку, протистояли монополіям, які штучно створювали дефіцит, обмежуючи виробництво й надходження на внутрішній ринок тих чи інших харчових продуктів, наприклад, риби [19]. Кон'юнктура ринку не завжди позитивно впливала на загальний добробут споживачів. Свавіллю торгівців міські органи влади протиставляли систему такс. Остання як інструмент економічної політики являла собою введення міською владою верхньої межі цін на ті чи інші товари і послуги. Слід зазначити, що підприємці й торгівці постійно порушували та саботували виконання такси. За це влада вживала проти них відповідні санкції [20].

В ті часи економічний розвиток України залежав від стану всеросійського ринку. Саме тому важливе значення мали загальноросійські показники споживання. Картина середнього річного споживання харчових продуктів у Російській імперії на душу населення напередодні війни була такою: м'яса, сала, птиці – 29 кг на рік, риби й рибних продуктів – 6,7, цукру – 8,1, картоплі – 114, овочів та баштанних культур – 40, фруктів і ягід – 11; хлібопродуктів – 200 кг [21].

Важливу роль у харчуванні відігравали зокрема хлібопродукти. В 1914 р. на внутрішніх ринках України на душу населення було реалізовано: пшениці – 118,4 кг; ячменю – 76,8; жита – 107,2; вівса – 70,4 [22]. Отже, у середньому добове споживання зернових відповідно становило 1,02 кг.

Важливим фактом, який свідчить про купівельну спроможність громадян, були ціни на головні харчові продукти напередодні війни [23].

Ціни на продукти харчування
в губерніях Правобережної України на початку XX ст.

Назва товару	*Одиниця виміру*	*Ціна у крб*
Мука житня	кг	0,07
Пшоно	кг	0,09
Яловичина	кг	0,34

Олія	кг	0,5
Риба солона	кг	0,45
Цибуля	кг	0,05
Солод	кг	0,15
Манна крупа	кг	0,17
Сало внутрішнє	кг	0,62
Масло вершкове	кг	1,27
Сир	кг	0,22
Свинина	кг	0,32
Молоко	відро	1,2
Телятина	кг	0,3
Маслини	кг	0,75
Гуска	1 шт.	1,2
Яблука	кг	0,01
Цитрини	кг	0,05
Заєць	кг	0,5
Качка	кг	0,6
Курка	кг	0,85
Помаранчі	кг	0,1
Груші	кг	0,02
Хліб білий	кг	0,09
Крупа гречана	пуд	2
Мед	кг	7,5
Гречка	кг	0,11
Горох	кг	0,08
Сало свиняче	кг	0,6
Цукор	кг	0,35
Булка	кг	0,17
Гірчиця	кг	1,25
Перець	кг	0,62
Чорнослив	кг	0,37
Риба свіжа	кг	0,75
Ковбаса з шинки	кг	0,62
Огірки	1 сотня	1,4
Ікра щуча	кг	0,62
Малина	кг	1,25
Хліб житній	кг	0,02
Родзинки	кг	0,35
Шинка	кг	0,62
Мак	кг	0,35
Томати	кг	0,14

Карасі	кг	0,6
Щука	кг	0,6
Ковбаса	кг	0,52
Яйця курячі	сотня	4

Як видно з таблиці, ціни на переважну більшість продуктів харчування були помірними.

До харчового раціону населення входили також напої. Вони поділяються на безалкогольні, слабоалкогольні й алкогольні.

За даними Ю.І. Кір'янова, робітники, які перебували на артільному харчуванні, вживали чай тричі на день. Місячною нормою споживання ними було 100-200 г чаю та 800 г цукру на одного чоловіка [24]. Вживали також соки, кваси, узвари тощо. Серед слабоалкогольних напоїв найбільш улюбленим було пиво. Асортимент цього напою був досить значним, а ціни на нього доступними.

Вживали також і алкоголь у вигляді горілки, яку настоювали на травах: звіробої, м'яті, полину, гвоздиці, перці й ін. [25] Загалом вартість питного спирту поступово знижувалася. Найнижчі ціни на нього були на Волині в 1911 р. – 55 коп. за відро [26]. Станом на 1913 р., найбільше споживали алкоголь у Київській губернії, а найменше – у Волинській. З початком війни продаж останнього спершу було обмежено, а згодом заборонено взагалі.

Ще однією потребою, яка шкодила здоров'ю, було споживання тютюну. Зі сторінок газет тих часів можна дізнатися про значний асортимент цього товару, котрий посилено пропонувався споживачам. Так, у Києві в 1912 р. можна було придбати цигарки "Почесні" за ціною 6 коп. за один десяток [27].

Крім продуктів харчування, важливим показником добробуту є споживання одягу та взуття. Напередодні війни у побуті міщан дедалі більше з'являлися готові фабричні вироби. Загалом по Російській імперії в 1913 р. на одну душу населення було випущено 13,4 мІ тканини [28]. Ціни на текстиль були помірними. Наприклад, у Житомирі в 1912 р. 1 аршин сукна коштував 2-3 крб, а 1 аршин бумазеї – 20-30 коп. [29]

Військовим, поліції та пожежникам видавали взуття, уніформу або матерію безкоштовно. Командування приділяло суттєву увагу забезпеченню цими предметами своїх службовців. Загалом витрати на одяг не займали значної частки бюджетів міщан. Так, у 1913 р. київський робітник витрачав на одяг близько 13,9% свого річного бюджету, а сімейний вчитель – 15% [30].

В цілому одночасно із збільшенням асортименту предметів першої необхідності й товарів довгострокового вжитку поступово покращувалась їх якість і водночас знижувались ціни на них завдяки політиці таксування.

Важливою потребою в їх загальній шкалі добробуту є житлове забезпечення. Найбагатші люди проживали в одно- та двоповерхових

особняках або у великих вишуканих квартирах. На літо сім'ї заможних міщан виїжджали відпочивати на дачі, що знаходились в їхній приватній власності або орендувалися. Держслужбовці на будівництво житла та його утримання одержували додаткові грошові виплати [31].

Аналогічні пільги мали зокрема службовці цукрових заводів Правобережжя. Власники підприємств забезпечували їх не тільки квартирами, а й опаленням та освітленням [32].

У сфері оренди житла власники квартир і квартиронаймачі створювали свої громадські організації [33]. Ринок житла набирав дедалі більш цивілізованих форм. Для найбідніших міщан відомий благодійник М.В. Терещенко заснував у 1908 р. безкоштовні квартири [34]. Завдяки відомому київському громадському діячеві О.О. Мікуліну в Києві споруджувалося дешеве житло для робітників [35]. Але незважаючи на ці благодійні акції, дешевого житла катастрофічно не вистачало. Так, за даними Г. Наумова, щорічні витрати робітника на оренду останнього становили приблизно 20-30% його бюджету [36]. Поступово, у процесі економічного розвитку, все більше втілювалися в життя такі комунальні зручності, як водогін, каналізація, електричне освітлення, телефон й ін.

У цілому ж забезпечення міщан та робітників житлом було незадовільним через його високу вартість і відсутність державної політики в цій галузі.

Невід'ємною складовою частиною добробуту кожної людини є забезпечення засобами пересування. Найбагатші люди й організації мали можливість користуватися автомобілями. Так, київська "Коммерческая газета" у 1912 р. пропонувала придбати англійські автомобілі "Даррак" за ціною від 2000 крб і вище [37]. Найпоширенішим видом міського транспорту залишався гужовий. Вартість його послуг поступово зростала. Особливо дорого (3 крб) коштували поїздки за межі міста [38]. В процесі економічного розвитку дедалі більшої ваги набували трамваї й велосипеди. У Житомирі, починаючи з 1912 р., встановлювалась такса на проїзд трамваєм вартістю 11 коп. за одну поїздку. Для учнів та студентів передбачався пільговий проїзд цим видом транспорту [39]. Варто відзначити, що найкраще міське транспортне сполучення напередодні війни було в Києві. Житомир по праву посідав друге місце, а найгірше становищ у цьому плані було в Кам'янці-Подільському.

Загальний добробут населення міст правобережних губерній перед війною залежав і від медичного забезпечення. Охорона здоров'я була підвідомча Міністерству внутрішніх справ [40]. Цікаво те, що держслужбовці (військові, поліцейські й пожежники) мали змогу безкоштовно лікуватись у державних медичних закладах [41]. У менш захищеному стані перебували приватні особи. За лікування вони розраховувалися з власної кишені або зверталися до благодійних організацій [42].

Не такими інтенсивними щодо задоволення, але не менш важливими були культурні, духовні та інформаційні потреби. Напередодні війни населення міст відвідувало театри, сінематографи, громадські парки, мало можливість навчатися в різноманітних освітніх закладах. Переважаючим засобом задоволення інформаційних потреб залишалися книги, періодичні видання (газети і журнали).

У підсумку варто відмітити, що матеріальний стан населення міст Правобережжя напередодні Першої світової війни, безперечно, був досить високим. І все ж його не можна вважати досконалим. Разом з тим завдяки розвитку ринкових відносин та відповідним заходам державної політики він мав сталу тенденцію до значного покращання. Після початку Першої світової війни матеріальне становище мешканців міст почало погіршуватись, а їх добробут занепадати. Зараз можна собі лише уявити, якого високого рівня життя могли б досягти люди, якби темпи економічного зростання і розвитку ринку в цілому не були перервані війною, революцією й іншими катаклізмами, котрі призвели перш за все до різкого падіння життєвого рівня переважної більшості населення України.

---

1 *Шапошнікова Н.* Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К., 2002. – С. 3.

2 *Лебедь-Юрчик Х.А.* Сахарная промышленность в России. – К., 1909. – С. 46, 49.

3 *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3. – С. 58; Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини XIX – початку XX ст. // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 83-91.

4 *Лавров П.А.* Робітничий рух на Україні в період нового революційного піднесення 1910–1914 рр. – К., 1967. – С. 197.

5 *Лось Ф.Є.* Робітничий клас України в 1907–1913 рр. – К., 1962. – С. 125.

6 Там само.

7 ДАЖО. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 1421. – Арк. 118, 149, 150.

8 ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1221. – Арк. 44, 57, 60.

9 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 638. – Спр. 1. – Ч. ІІ. – Арк. 11, 12.

10 Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995. – С. 289, 290, 291.

11 *Сучков И.В.* Учительство России в конце XIX – начале XX века // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 55.

12 *Самбикин М.М.* Недороды на Украине, их районы, частота и размеры. – Х., 1931. – С. 112.

13 *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962. – Ч. 2. – С. 272.

14 *Кирьянов Ю.И.* Жизненный уровень рабочих России. – М., 1979. – С. 86.

15 Россия. 1913 год. – СПб., 1995 – С. 326.

16 *Китанина Т.М.* Хлебная торговля в России в 1875– 1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л., 1978. – С. 252; Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 гг.). – Л., 1985. – С. 324.

17 *Клепиков С.А.* Питание русского крестьянства // Материалы по изучению массового потребления. – М., 1920. – Вып. 2. – С. 25.

18 *Гелей С.Д., Аліман М.В., Бабенко С.Г. та ін.* Історія споживчої кооперації України. – Львів, 1996. – С. 77.

19 *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России (в конце XIX – начале XX вв.). – Самара, 1992. – С. 85.

20 ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 940. – Арк. 3; Спр. 1230. – Арк. 2-13.

21 Россия. 1913 год. – С. 305.

22 *Попов О.* Хлібна торгівля України. – Х., 1927. – С. 116.

23 ЦДІАК. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1019. – Арк. 40; Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1-15; ДАК. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 1268. – Арк. 11-27; ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 28. – Спр. 35. – Арк. 34; ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1 дод. – Спр. 154. – Арк. 2, 46, 31, 76, 74, 102, 126, 127, 575.

24 *Кирьянов Ю.И.* Указ. соч. – С. 36.

25 *Наулко В.И., Миронов В.В.* Культура и быт украинского народа. – К., 1977. – С. 62.

26 Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1913. – С. 35.

27 Киевлянин. – 1912. – № 337. – С. 1.

28 Россия. 1913 год. – С. 305.

29 ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1 дод. – Спр. 154. – Арк. 56.

30 *Наумов Г.* Бюджеты рабочих города Киева (По данным анкеты). – К., 1913. – С. 36; Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX веков // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 75.

31 ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 9; ДАК. – Ф. 163. – Оп. 51. – Спр. 18. – Арк. 2-6.

32 *Лебедь-Юрчик Х.А.* Указ. соч. – К., 1909. – С. 108.

33 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647, 2.5. – Арк. 27-36, 970.

34 Там само. – Оп. 661. – Спр. 273. – Арк. 27.

35 *Микулин А.А.* О мероприятиях относительно улучшения жилья и домашнего быта рабочего класса городского населения. – К., 1903. – С. 6.

36 *Наумов Г.* Указ. соч. – С. 21.

37 Коммерческая газета. – 1912. – № 3. – С. 15.

38 ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 38.

39 Там само. – Спр. 1249. – Арк. 1, 2.

40 Россия. 1913 год. – С. 320.

41 ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 846. – Арк. 1-6.

42 Там само. – Спр. 1081. – Арк. 5.